

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Η ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
1960-1975

του
Βασίλη ΚΑΡΑΠΙΟΣΤΟΛΗ

«Η Έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό της Παντείου 'Ανωτάτης Σχολής
Πολιτικών 'Επιστημών δέν υποδηλοί αποδοχήν των γνωμών του συγγρα-
φέως».

(Νόμος 5343/1932, άρθρον 202, παράγραφος 2)

ΑΘΗΝΑ 1983

αξίωση για εύζωα κρύβεται ή ευρύτερη και ριζικότερη αξίωση για καλύτερους όρους συμμετοχής στην κάρπωση του κοινωνικού προϊόντος: κρύβεται ακόμη ή καταλυτική ανάγκη της ταυτοποίησής, της διασφάλισης δηλαδή μιας κοινωνικής οντότητας που αποζητιέται όσο τίποτα άλλο μέσα σε μία κοινωνία που με την αδιάπτωτη μεταβλητότητα των δομών και των ιδεολογικών της σχημάτων υπονομεύει κάθε επίτευγμα και καθιστά πρόσκαιρη κάθε καταξίωση.

Γνωρίζουμε πώς στην Ελλάδα, αφού συντηρήθηκε για καιρό και σχεδόν νομιμοποιήθηκε από την επίσημη ιδεολογία ή στέρηση, σαν αναπόφευκτο, δήθεν, επόμενο είτε της «φυσικής» μειονεξίας των παραγωγικών δυνάμεων είτε της προπαρασκευής για το μεγάλο άλμα της εκβιομηχάνισης, με την έντατικοποίηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης μετά το 1960, πλατιά κοινωνικά στρώματα κλήθηκαν στον κόσμο της μαζικής κατανάλωσης και της σχετικής επάρκειας. Στη φάση εκείνη, η διεύρυνση της αγοράς αντιστοιχούσε στη ζωτική ανάγκη μιας όρισμένης εκδίπλωσης του έγχωριου παραγωγικού δυναμικού και παράλληλα στις ανάγκες των αλλοδαπών επιχειρήσεων που άρχισαν να διακρίνουν πλέον και στην Ελλάδα αξιόλογες διεξόδους για την απορρόφηση του προϊόντος τους.

Από την άλλη πλευρά, η πρόσκληση στη μαζική κατανάλωση δεν μπορούσε στις δεδομένες ιστορικές συνθήκες να μην είναι κατά κάποιον τρόπο μία πρόσκληση στην περιπέτεια: ώθησε σε αποφάσεις και ενέργειες χωρίς να έχει εξασφαλίσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την επιτυχία τους. Πραγματικά, ένας μακροπρόθεσμος σχεδιασμός δαπανών, που μάλιστα κλιμακώνεται γρήγορα από τις βραχύτερου τύπου στις πολυτελείς, προαπαιτεί μία ουσιαστική άρση της ανασφάλειας στο αρχικό και τουλάχιστον στα άμεσα επόμενα στάδιά του. Έντονοι, ή αίσθηση της ανασφάλειας κατά τη στιγμή της πρόσκλησης δεν είχε υποχωρήσει στο οικονομικό, στο ειδικότερα επαγγελματικό πεδίο, ή ρευστότητα εξακολουθούσε να χαρακτηρίζει τους τομείς και τους κλάδους σε όρους λειτουργίας, απασχόλησης και προοπτικών.

Έτσι, το υποκείμενο της κατανάλωσης άγεται στα πρώτα κιόλας χρόνια της δεκαετίας του '60, στο σημείο εκείνο όπου η ανα-

σφάλεια φαίνεται να συγκρούεται ανοιχτά με τις νεογέννητες προσδοκίες και βλέψεις, ή υπολογισμένη διευθέτηση των πόρων με το οικονομικό «παιχνίδι». Είναι σύγκρουση που λαμβάνει χώρα στο πεδίο του μέλλοντος, αφού τόσο η ανασφαλής στάση όσο και εκείνη που καθοδηγείται από τις προσδοκίες και τις ανοδικές βλέψεις δηλώνουν ένα όρισμένο ατένισμα προς το ένδεχομένο. Ατένισμα διαφορετικό όμως: για την πρώτη το μέλλον αποτελεί άπειλη, για τη δεύτερη υπόσχεση.

Αυτό, πάντως, δεν μας κάνει να ξεχνάμε ότι έχουν κοινή αφετηρία. Πρόκειται για το ίδιο βίωμα της σχετικής έλλειψης, της απουσίας ικανοποίησης στο παρόν που θα μεταστοιχειωθεί όμως κατόπιν σε ενέργειες που από πρώτη ύψη μοιάζουν διαμετρικά αντίθετες. Παρ' όλα αυτά, η αντίθεση δεν είναι πραγματική: στο βάθος, οι βλέψεις και οι ανυποχώρητες επιθυμίες αποτελούν την άλλη ύψη της ανασφάλειας, του επανερχόμενου φόβου της στέρησης που υποθάλπεται μόνιμα από τις μνήμες του παρελθόντος. Ο φόβος για κάθε είδους παλινδρόμηση στην πορεία της βελτίωσης του επιπέδου ζωής, αυτή η ανήσυχη ματιά προς τα πίσω, ακόμη και μέσα στην όποια ευφορία του παρόντος, συμβάλλει αποφασιστικά στον τερματισμό της ανοχής των κοινωνικών διαχωρισμών και απαγορεύσεων των σχετικών με την απόλαυση. Οι βλέψεις ενισχύονται τόσο, ώστε τελικά η επιθυμία να πάρει τη θέση του φόβου, ή ενεργητικότητα τη θέση της παθητικότητας.

Αν λοιπόν η ανασφάλεια μεταμορφώνεται στο αντίθετό της—ή έστω απλώς υποχωρεί—αυτό συμβαίνει γιατί το ανασφαλές υποκείμενο (ή τάξη, το στρώμα, ή επαγγελματική ομάδα) αναγνωρίζει πώς μόνο η διαρκής υπέρβαση της εκάστοτε θέσης του στην κλίμακα της ικανοποίησης—που εξαρτάται φυσικά από τη θέση του στις κλίμακες της οικονομικής και της κοινωνικής ισχύος—μπορεί να θεραπεύσει την ανασφάλεια, μόνο οι μέγιστοι και ριψοκίνδunami στόχοι είναι ικανοί να εξυπηρετήσουν τους ελάχιστους. Για τα αγροτικά, εργατικά και μεσαία αστικά στρώματα που, έχοντας περάσει την πύλη της σύγχρονης καταναλωτικής αγοράς και γνωρίσει μία όρισμένη σύγκλιση των προτύπων τους με τα ανώτερα αστικά, βρίσκονται και πάλι ενώπιον της προοπτικής μιας νέας απόκλισης,

μιά κοινή περίπου συμβολική της κατανάλωσης και αυξήθηκε η όρατότητα της αγοράς. ενώ οι πιστώσεις διευκόλυναν την εκμείωση της αγοραστικής ικανότητας.

Οι διεργασίες αυτές συνέβησαν απορροιστικά στο να υπερφαλαγγιστούν οι περιορισμοί του τρέχοντος εισοδήματος και γενικότερα οι ανισότητες που αναφέραμε πριν έτσι ώστε να επέλθει μία σύγκλιση των προτύπων κατανάλωσης, από γεωγραφική και κοινωνικο-οικονομική άποψη. Έντούτες, η σύγκλιση αυτή ήταν ασύμμετρη: προχώρησε σε κατηγορίες χαμηλών που προσδιόριζαν τις ποσοτικές διαστάσεις του βιοτικού επιπέδου, αφήνοντας όμως ή λίγο μόνο μειωμένες τις διαφορές των δαπανών που προσδιόριζαν τις ποιοτικές του διαστάσεις. Η ασύμμετρία που παρατηρήθηκε δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί παροδικό φαινόμενο, μία ύστερηση που θα εξαλείφεται βραχυπρόθεσμα με την πρόοδο της διεύρυνσης της αγοράς. Η ποιοτική κατανάλωση (υπηρεσίες εκπαίδευσης, αναψυχή, μεταφορών, κτλ.) περιλαμβάνει ένα ποσό πληροφόρησης που, σε συνθήκες γενικευμένης άβεβαιότητας και αναπροσαρμογής των επαγγελματικών δομών, αποκτά ξεχωριστή σημασία, αφού επιτρέπει στις κοινωνικές ομάδες που το αποκτούν να προβαίνουν στις καλύτερες δυνατές εκτιμήσεις και επιλογές. Έτσι, διά μέσου της ποιοτικής ή πληροφοριακής κατανάλωσης, αναπαράγονται οι ανισότητες στα καταναλωτικά πεδία. Αναπαράγεται ακόμη η ίδια ή ασύμμετρία της όποιος σύγκλισης τους: όσοι ύστερούν από την άποψη της πληροφοριακής κατανάλωσης αποκλείονται ουσιαστικά από τις ευκαιρίες για ανάρεση της ύστερησής τους.

Ένωσω καλύτερονταν με γρήγορους ρυθμούς οι βασικές ανάγκες διατροφής, ρουχισμού, στέγασης και οικιακού εξοπλισμού για την πλειοψηφία του πληθυσμού, η δυναμική των ανισοτήτων αυτών ήταν φυσικό να μη διακρίνεται καθαρά. Στη διάρκεια της περιόδου 1960-75, η γενική σύγκλιση των προτύπων και η ομογενοποίηση της αγοράς είχαν περισσότερη βαρύτητα και συγχάλυταν, επομένως, τις επιμέρους αποκλίσεις. Καθώς όμως παρέρχεται η περίοδος αυτή, ο συνδυασμός της οικονομικής συγχύρας και της εκδηλώσεως βαθύτερων τάσεων του συστήματος φέρνει σε πρώτο πλάνο τις επιμέρους αποκλίσεις. Η έναρξη της πληθωριστικής διαδικασίας, η

διάχυση ενός νέου κύματος άβεβαιότητας, η μείωση των εξωτερικών μεταβιβάσεων και—τό σπουδαιότερο ίσως—η προϊούσα σκληρύνηση των κοινωνικο-επαγγελματικών δομών με τη άργη αλλά σταθερή επικράτηση της μισθωτής εργασίας σε βάρος της αυτοαπασχόλησης στους περισσότερους τομείς, καθιστούν προβληματική την περαιτέρω σύγκλιση των καταναλωτικών προτύπων με τα μέσα, τουλάχιστον, που είχαν μέχρι τότε επιστρατευτεί. Από τις υπάρχουσες ένδειξεις διαπιστώνεται ότι τα λαϊκά στρώματα βλέπουν και πάλι την απόσταση που τά χωρίζει από τα ανώτερα να μεγαλώνει, ακόμη και σε «ένδιάμεσες» κατηγορίες δαπάνης (π.χ. διαρκή αγαθά νέου τύπου). Θα μπορούσαμε, συνεπώς, να συνοψίσουμε την εξέλιξη της καταναλωτικής αγοράς στη μεταπολεμική Ελλάδα λέγοντας ότι από την περίοδο του κερματισμού (1945-60) περνάμε στην περίοδο της σχετικής ένοπολησης (1960-75), αντίστοιχη με την ομογενοποίηση της συμπεριφοράς, και έπειτα στην τρέχουσα περίοδο ενός ποιοτικά νέου κερματισμού της.

Η επανεμφάνιση ανισοτήτων στην κατανάλωση προκαλεί αντιδράσεις και κοινωνικές εντάσεις πολύ όξύτερες απ' ό,τι στο παρελθόν. Πολλά στοιχεία της εκλεπτυσμένης ζήτησης, πολλές προηγμένες ανάγκες έχουν ήδη αμετάκλητα ενσωματωθεί στους στόχους της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού και πολύ δύσκολα θα αποσύρονταν πάλι: παράδοξα από πρώτη ματιά, η άρνηση της καταναλωτικής μειονεξίας γίνεται τόσο ισχυρότερη όσο βραχύτερο τό διάστημα μέσα στο οποίο πραγματώνονται οι επιθυμίες. Η διεπιστημονική προβληματική βοήθησε σημαντικά τη διάγνωση αυτή. Μία «οικονομιστική», π.χ., θεώρηση της καταναλωτικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα θα ήταν αδύνατο να συλλάβει την κοινωνική και ιδεολογική σημασιοδότηση της κατανάλωσης που έξηγει τέτοιου είδους «παράδοξα», ενώ από την άλλη πλευρά οι άυστηρά ψυχολογικές και κοινωνιολογικές θεωρήσεις θα αδυνατούσαν να κατανοήσουν τις οικονομικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες οι σημασιολογικές ύλοποιούνται, τελικά, σε δαπάνες.

Τό ίδιο γόνιμη υπήρξε και η απόρριψη της περιγραφικής προσέγγισης, γιατί μάς επέτρεψε να δούμε πώς πίσω από την έπίμονη

επαγγελματιών κατηγοριών και, σε μικρότερο βαθμό, ανάμεσα στα εισοδήματα από κύρια απασχόληση του αγροτικού και αστικού πληθυσμού στο σύνολό τους. β) για την επίταση της άβεβιαότητας που βγαίνει άνω από τις προσωπικές απασχολήσεις και πρόσκτησης εισοδήματος των διαφόρων κοινωνικο-επαγγελματιών κατηγοριών. γ) για την κάμψη της άνοδικής κοινωνικής κινητικότητας χάρη στην οποία, παραδοσιακά στην Ελλάδα, ένα τμήμα των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων είχε τη δυνατότητα να μεταπηδήσει στα ανώτερα.

Οι παράγοντες αυτοί, που σε κρίσιες οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές σφαίρες διευρύνουν το χάσμα μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και τάξεων, αποδειχθηκαν λιγότερο καθοριστικοί στη σφαίρα της κατανάλωσης. Έκεί, βρέθηκαν αντιμέτωποι με αντίπαλες δυνάμεις, τη διαφοροποίηση των πόρων, την ανάπτυξη των καταναλωτικών βλέψεων και την καταναλωτική υποστασιοποίηση. Ο βαθμός αντίσταθμισης της ανεπάρκειας του εισοδήματος και ιδίως της άβεβιαότητας ήταν διαφορετικός στις επιμέρους ομάδες: στους υπαλλήλους π.χ. ήταν πολύ μεγάλος εξαιτίας κυρίως της περιορισμένης άβεβιαότητας, ενώ στους εργάτες μικρός, υποχρεώνοντάς τους, έτσι, σε αποφυγή ρηξικέλευθων καταναλωτικών αποπάσεων. Πώς έδρασαν, όμως, οι δυνάμεις αυτές που ενθάρρυναν τελικά τη λογική της επιθυμίας σε βάρος της λογικής της ασφάλειας;

Γινόστηκε, κατ' αρχήν, ότι μέσα από την εκποίηση της απασχόλησης, άμοιβές από μισθωτή εργασία, έσοδα από εκμεταλλεύσεις ακινήτων, έσοδα από δευτερεύουσες, ανεξάρτητες δραστηριότητες και εξωτερικές μεταβιβάσεις (κυρίως στους αγρότες), συνέθεσαν ένα σύνολο πόρων ικανό να χρηματοδοτηθεί πρότυπα μέσα στα οποία οι πιο δαπανηρές ανάγκες καταλάμβαναν ήλιο και σπουδαιότερη θέση. Ειδικότερα, όσον αφορά στους αγρότες ως σύνολο επισημάνθηκε ότι, παράλληλα με τη διαφοροποίηση, δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στην έντατικοποίηση της οικογενειακής εργασίας και στην εκσυγχρονισμό των μεθόδων της προκειμένου να ξεπεραστούν οι δυσμενείς όροι ανταλλαγής των αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων.

Η διαφοροποίηση των πόρων συνδυάστηκε, όπως είπαμε, με

δύο ακόμη μηχανισμούς: την έξαρση των καταναλωτικών βλέψεων και την καταναλωτική υποστασιοποίηση. Οι βλέψεις προσδιόρισαν τόσο την έκταση όσο και την ένταση των επιθυμιών για πρόσβαση στην προηγούμενη καταναλωτική άγυρα. Κύριοι συντελεστές της έξαρσής τους ήταν οι στερήσεις και άπωθήσεις της δεκαετίας του '50 που δημιούργησαν για τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού μία σημαντική «συσσώρευση επιθυμιών», ή καλλιέργεια γενικά τόσο από την εκπαίδευση όσο και από την εν γένει μεταπρατική λειτουργία του συστήματος, της ιδεολογίας της άμεσης κάρπωσης υλικών αγαθών χωρίς σοβαρά τιμήματα μόχθου και ακόμη ή κεκτημένα ταχύτητα που προσέδιδε στις προσδοκίες και βλέψεις των μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων ή μακρόχρονη κινητικότητα των κοινωνικών και επαγγελματιών δομών. Την έκτροφη άκατάσχετα αναπτυσσόμενων βλέψεων ενίσχυσε η διαδικασία της καταναλωτικής υποστασιοποίησης. Καθώς ολοκληρώνεται η καπιταλιστική όργανωση της ελληνικής κοινωνίας κάθε πτυχή της κοινωνικής και της ατομικής ακόμη ζωής εκτίθεται πλέον στους νόμους της εμπορευματοποίησης. Μέσα σ' αυτό το καταλυτικό κλίμα της επικοινωνίας με τον εμπορευματοτικό πολιτισμό, το αγροτικό στοιχείο, με χαμένα τα ερείσματα της πολιτιστικής του αυτοσυνειδησίας, θα αναζητήσει τη βεβαίωση της κοινωνικής του οντότητας στην άπτη, άμεση πραγματικότητα του καταναλωτικού εμπορεύματος. Το ίδιο συμβαίνει λίγο-πολύ και με τις άλλες κοινωνικές κατηγορίες. Η θύουσα τάξη προσφεύγει στην κατανάλωση γιατί εκεί κατακυρώνεται με τον πιο περίοπτο τρόπο ή οικονομική ύπερηχί της και, επιπλέον, γιατί εκεί την οδηγεί υποχρεωτικά ή παθολογικής επενδυτικής της αδράνεια. Όσον αφορά, εξάλλου, στα μεσαία στρώματα των πόλεων και σε μικρότερο βαθμό στα εργατικά στρώματα, αυτά υποστασιοποιούνται στο μέτρο που ή απόφραξη των δίδων κοινωνικής ανόδου αλλοιώνει τό περιεχόμενο της «επιτυχίας»: ή δραστηκή ελάττωση των πιθανοτήτων επιτυχίας στο οικονομικο-επαγγελματικό πεδίο οδηγεί σε αναζητήσεις άλλων επιχτών, αλλά μερικοτέρων επιτευγμάτων που τελικά μόνο ή κατανάλωση μπορεί να προσφέρει. Αποφασιστική έδω ήταν ή παρεμβολή των πιστωτικών και διαφημιστικών δικτύων. Μέ τη διαφήμιση έμπεδώθηκε

Γενικό συμπέρασμα και τελικές παρατηρήσεις

Η ανάλυσή μας έδειξε πώς στη διάρκεια της 15ετίας 1960-75 σημειώθηκαν στην Ελλάδα ιδιαίτερα σημαντικές εξελίξεις όσον αφορά στην καταναλωτική συμπεριφορά και την κοινωνική της βαρύτητα, καθώς και στη σχέση ανάμεσα στο μέγεθος της εσωτερικής αγοράς και στη συνολική ανάπτυξη του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού. Πράγματι, μέσα από τις γενικά συγκλίνουσες τάσεις των προτύπων κατανάλωσης αφενός του αγροτικού και αστικού πληθυσμού και αφετέρου των κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών, φάνηκε πώς όρισμένα χάσματα που αναφέρονταν στα επίπεδα της κατανάλωσης και κυρίως στις συμπεριφορές στις οποίες αυτά παραπέμπουν, βαθμιαία υποχωρούσαν. Ισχύει, ή υποχώρηση αυτή ήταν ιδιόμορφη, και μάλιστα «άποκαλυπτικά» ιδιόμορφη. Πρώτο, γιατί λάμβανε χώρα χωρίς να συνοδεύεται από μία ανάλογη τάση στα επίπεδα των όρων ανταλλαγής αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων, της διανομής του εισοδήματος και των ευκαιριών κοινωνικής προαγωγής. Δεύτερο, γιατί ο ίδιος ο χαρακτήρας της καταναλωτικής σύγκλισης υποδήλωνε πώς επρόκειτο για μία αντιφατική, αυτοαναιρούμενη κίνηση.

Τά κρίσιμα έρωτήματα στα οποία έπρεπε να δοθεί απάντηση για να υπάρξει μία ικανοποιητική έρμηνευτική προσέγγιση στις εξελίξεις αυτές ήταν τα ακόλουθα: με ποιούς μηχανισμούς επιτεύχθηκε ή οποία σύγκλιση στη χρονική περίοδο 1960-75 και ακόμη ποιές ήταν οι έγγενεις δυνάμεις που έδειχναν από την αρχή πώς μπορούσαν, σε μία μεταγενέστερη φάση και κάτω από άλλες συνθήκες, να ανακόψουν την πορεία προς τη σύγκλιση των προτύπων κατανάλωσης και συνεπώς προς την όμογενοποίηση της αγοράς;

Κατ' αρχή, επισημάνθηκε ότι στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου διατηρήθηκαν ή και εντάθηκαν όρισμένες ανισότητες και διαχωρισμοί που κανονικά θα έπρεπε να είχαν άμεσες άρνητικές επιπτώσεις πάνω στην καταναλωτική σύγκλιση. Έπρόκειτο α) για τις ανισότητες ανάμεσα στα εισοδήματα των κοινωνικο-

ό άτομικός τουρισμός με ιδιωτικά αυτοκίνητα. Από το 1970 έως το 1977, ο όρθιμός των κατ' έτος διανυκτερεύσεων των Έλλήνων αυξήθηκε κατά 788.650.⁷³ Παράλληλα, οι άπαιτήσεις των έσωτερικών τουριστών για άνετη διαβίωση στη διάρκεια των ταξιδιών τους άνεβηκαν. Στο ίδιο διάστημα, μειώθηκε το ποσοστό των έσωτερικών τουριστών που διανυκτέρευαν σε χαμηλής κατηγορίας (Δ' και Ε') ξενοδοχεία από 35,17% σε 21,1%, ενώ αντίθετα αυξήθηκε το ποσοστό εκείνων που διανυκτέρευαν σε ξενοδοχεία πολυτελείας ή Α' κατηγορίας από 7,5% σε 11%.⁷⁴ Αλλάζουν, επίσης, οι τρόποι ζωής στη διάρκεια των διακοπών: ένα αυξανόμενο ποσοστό Έλλήνων τουριστών απομακρύνεται από τη συνήθεια της έγκατάστασης στο «οικόγενειακό» ξενοδοχείο για να δοκιμάσει την έμπειρία της υπαίθριας κατασκήνωσης και του παρθενιστικού κέντρου. Από το 1970 μέχρι το 1978, το ποσοστό των Έλλήνων παραθεριστών, που διανυκτέρευε σε κατασκηνώσεις και κέντρα διακοπών, αυξήθηκε κατακόρυφα από 0,1% σε 8,6%.⁷⁵

Μέσα στη μαζικότητα για φυγή και περιπλάνηση, διακρίνεται καθαρά η δράση των νόμων της έμπορευματοποίησης που έδω διευκολύνεται πολύ περισσότερο από άλλους τομείς εξαιτίας άκριβώς της μαζικότητας του φαινομένου. Ανεξάρτητα αν πρόκειται για τον οργανωμένο επιχειρηματικά τουρισμό ή το νομαδικό τουρισμό της νεολαίας, για «κοσμοπολίτικες» ή «ρομαντικές» διακοπές, οι νόμοι αυτοί δρουν κυλώνοντας κάθε μορφή τουρισμού με μιά σειρά από έξαρτηματικές δαπάνες που προβάλλονται στο προσκήνιο της αγοράς με τη βοήθεια των μέσων διαφήμισης. Είναι, π.χ., πολύ χαρακτηριστική η σχέση που συνδέει την προβολή του «έξωτικού» ή «περιπετειώδους» τουρισμού—που άσφαλώς αντιστοιχεί σε πραγματικές ανάγκες—με την επέκταση της αγοράς για είδη καταλισμού και άλλα μικροαντικείμενα, τά όποια η διαφήμιση θέλει να συνιστούν τελικά την όλη περιπέτεια του ταξιδιού.

73. Πηγή: ΕΟΤ.

74. Β. Singh, *Επιπτώσεις του τουρισμού στο ίσοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας: τό άμεσο αναλλαγματικό κόστος, άδημοσύνη διαχωριστική διατριβή στην ΛΣΟΕΕ*, 1980, σ. 76.75. *Ibid.*, σ. 76.

Συνοψίζοντας έπιγραμματικά τις διαπιστώσεις που έγιναν στο μέρος αυτό, μπορούμε να πούμε ότι στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία η κατανάλωση, πέρα από τις άλλες οικονομικές και κοινωνικές της λειτουργίες, άποβαίνει ένας από τους βασικότερους τρόπους κοινωνικής ύποστασιοποίησης. Για την θύουσα άστική τάξη, η ύποστασιοποίηση διαμέσου της κατανάλωσης ύπαγορεύεται τόσο από την κοινωνική ανάγκη διατήρησης της ύπεροχής της στο βιοτικό επίπεδο όσο και από την οργανική άδυναμια της να αναπαράγεται διοχετεύοντας κεφάλαια σε μακρόπνοες παραγωγικές δραστηριότητες. Έξάλλου, για τά άγροτικά στρώματα, έπειτα από την πηλιτιστική αυτοαναρεση και τό βαθύτατο κενό που αυτή δημιουργεί, η άγγίστρωση στην άπτη πραγματικότητα της κατανάλωσης παρυσιάζεται σχεδόν σαν νομοτέλεια. Στο σύνολό τους, τά λαϊκά στρώματα όρνούνται την όποιαδήποτε συγκατάβαση στην ένδεια διεκδικώντας αυξημένη συμμετοχή στην αγορά της προηγμένης κατανάλωσης, που έντονα μάάλιστα από τη στιγμή που η κάμψη της κοινωνικής κινητικότητας (βλ. Μέρος Δ') περιορίζει τις προοπτικές για κοινωνικοεπαγγελματική άνοδο. Κάθε κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση τροφοδοτεί, βέβαια, τά έμπορευματικά δίχτυα που άντλούν από κάθε πτυχή της κοινωνικής και άτομικής ύπαρξης την άγροστική ικανότητα. Έντούτοις, αν και ύποταχμένη οικονομικά και ιδεολογικά στους νόμους της έμπορευματοποίησης, η λαϊκή άξίωση για εύζωια, αυτή η αναμφίβολα άλλοτριωτική ύποστασιοποίηση μέσα στον κόσμο των έμπορευμάτων, έρχεται κάποτε—και αυτό έχει τη μεγαλύτερη σημασία από δυναμική άποψη—σε βολική άντίθεση με τις δυνάμεις που σταθερά δημιουργούν άνισότητες στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο. Με τό ζήτημα αυτό, όμως, θά άγροληθούμε περισσότερο στο έπόμενο μέρος.

στ. Η έξωγενής διεύρυνση της αγοράς

Τη δράση των «ένδογενών» δυνάμεων που ώθοσαν προς τη διεύρυνση της αγοράς (αύξηση μέσου διακριτικού εισοδήματος, διατροπείωση των πόρων, άνύψωση των βλέψεων και καταναλωτική ύποστασιοποίηση) ένίσχυσαν, στη διάρκεια της περιόδου που εξέτά-

ἀναπαράγεται σέ διάφορες μορφές ἀπό τούς ίδιους τούς ἀγρότες τόσο συστηματικότερα ὥσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐξαναγκαστική τελειότητα τῆς ἐνσωμάτωσής τους στήν ἀστική κοινωνία.

Μιλώντας γιά ἐμπορευματοποίηση καί μαζικοποίηση τοῦ τρόπου ζωῆς στή σύγχρονη Ἑλλάδα, θά ἦταν σοβαρή παράλειψη ἂν δέν ἀναφερόμασταν στή συμβολή τοῦ τουρισμοῦ. Οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ τουρισμοῦ πάνω στά πρότυπα κατανάλωσης εἶναι δύσκολο νά ἀπομονωθοῦν στήν ὑπαιθρο, ἰδιαιτέρως, ἡ παρουσία τῶν ἀλλοδαπῶν δημιουργεῖ πολλαπλές ἀναστατώσεις σ' ὁλόκληρο τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς καί οικονομικῆς πραγματικότητας: ἀπό τήν κοινωνική στρωμάτωση καί τίς ἐπαγγελματικῆς δομές μέχρι τή διάρθρωση τῶν καλλιτεριεῶν καί τή διαφοροποίηση τοῦ οἰκογενειακοῦ εἰσοδήματος. Βασικός καταλύτης τῶν μεταβολῶν εἶναι ἡ δημιουργία εὐκαιριῶν γιά προσοδοφόρα ἐκμετάλλευση τῆς ἀγροτικῆς γῆς καί ἡ συνεπαγόμενη ἀνάπτυξη μιᾶς νοσητροπίας πού ἐξελίσσεται ραγδαία ἀπό ἐμπορικὴ σέ κερδοσκοπικὴ. Συχνό εἶναι, π.χ., τό φαινόμενο νά ἀγοράζεται ἀγροτικὴ γῆ καί νά παραμένει ἀκαλλιεργητὴ μὲ σκοπὸ τὴν τουριστικὴ ἐκμετάλλευσή της ἀργότερα.⁷¹ Οἱ διεργασίες αὐτές εἶναι ἐπόμενο νά φέρνουν στήν ἐπιφάνεια στρώματα πληθυσμοῦ μὲ εὐνοημένες ἰδιοκτησίες καί, συνεπῶς, αὐξημένα εἰσοδήματα, καί νά ὑποβιβάζουν ἄλλες πού δέν ἔχουν τὴ δυνατότητα εἴτε νά ἐκποιήσουν τὴν ἰδιοκτησία τους γιά τουριστικούς σκοποὺς εἴτε νά στραφούν σέ τουριστικὲς ἀσχολίες. Ἐπιπλέον, οἱ νεοδημιουργημένες εἰσοδηματικῆς διαφορῆς ὀδηγοῦν σέ διαφορῆς τῶν καταναλωτικῶν ἐπιπέδων καί αὐτές, μὲ τὴ σειρά τους, σέ ἐντατικοποίηση τῶν διαθέσιμων μέσων ἀπὸ μέρους τῶν κατώτερων στρωμάτων γιά γεφύρωσή τους. Τὸ ἐγγεῖρημα, ὅμως, κινεῖ δέν εἶναι εὐκόλο, ἐπειδὴ οἱ ἀντιλαμβάνοντες εἰσοδήματα ἀπὸ τουριστικὲς πηγές, καί ἰδιαιτέρως οἱ πρῶτοι ἐπιτυχημένοι ἐμπορικά, τείνουν νά ἀφομοιώσουν πρῶτο εὐκόλο τίς ξένες καταναλωτικῆς συνήθειες μὲ ἀποτελεσμα τὸ ἐπίπεδο κατανάλωσής τους νά ἀνέρχεται μὲ αὐξανόμενους ρυθμοὺς.

Ἡ φύση τῆς τουριστικῆς συναλλαγῆς εἶναι τέτοια, ὥστε νά γεννᾶ ὅλες τίς προϋποθέσεις γιά τὴν ἐμφάνιση τοῦ «διεθνούς κινήτρου

ἐπίδειξης» (international demonstration effect) πού δηλώνει, πρωταρχικά, τὴν ἀπομίμηση τῶν ξένων προτύπων. Ἡ ἀντιγραφή τῶν προτύπων καί ἡ διάθεση γιά ἀπόκτηση εἰσαγόμενων καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, ἀκόμη καί πολυτελείας, εἶναι θεωρητικὰ δυνατό, παρὰ τὰ φαινόμενα, νά ἔχει ὀρισμένες θετικῆς συνέπειες πάνω στήν παραγωγικὴ δραστηριότητα παρακινώντας σέ αὐξησὴ τῆς προσφορᾶς ἐργασίας καί, ἐνδεχόμενα, σέ ἐνεργοποίηση παραγωγικῶν δυνάμεων πού μέχρι τότε βρισκόνταν σέ λανθάνουσα κατάσταση.⁷² Ὅταν ὅμως τό «διεθνές κίνητρο ἐπίδειξης» πηγάζει ἀπ' εὐθείας ἀπὸ μία συναλλαγή, ὅπως ὁ τουρισμός, πού ἐκτρέφει ὥσο καμιά ἄλλη τὴν ψυχολογία τοῦ γρήγορου πλουτισμοῦ, τότε ἡ δυνατότητα αὐτὴ τείνει κατὰ κανόνα νά ἀκυρωθεῖ. Ἔτσι, στίς τουριστικὰ ἀναπτυγμένες ἀγροτικῆς περιοχῆς τῆς Ἑλλάδας, ἡ αὐξησὴ τῆς ζήτησης εἰσοδήματος δέν φαίνεται νά συνοδεύεται ἀπὸ αὐξησὴ τῆς προσφορᾶς προσπάθειας: ἡ ἀγροτικὴ ἐργασία ὑποκαθίσταται ἀπὸ τὴν εὐκαιριακὴ ἀπασχόληση καί τό εἰσοδήμα ἀπὸ τὴν παραγωγή μειώνεται σέ σχέση μὲ τό νοίκι ἀπὸ τό ἀκίνητο. Οἱ γενικῆς, ἐξἄλλου, παροιστάσεις τοῦ ἀγρότη ἀπὸ τὴν τουριστικὴ συναλλαγή, συμβολικῆς εἰκόνας τῆς ἀργίας καί τῆς τέρψης, κατευθύνουν ἀνάλογα καί τό «διεθνές κίνητρο ἐπίδειξης».

Στόν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χώρο, οἱ ἐπιδράσεις τῆς πληθωρικῆς παρουσίας τῶν ἀλλοδαπῶν ἐντοπίζονται, ὅσον ἀφορᾶ στήν ἐγγώρια κατανάλωση, στήν ἀλλαγὴ τῶν στάσεων ἀπέναντι σέ μιὰ σειρά κατηγοριῶν δαπάνης, ὅπως εἶναι, λόγου χάρη, ἡ διατροφή (τυποποιημένες τροφῆς καί οἰνοπνευματώδη), ὁ ρουχισμός (κυρίως νεανικὴ μόδα), ἡ ἀναψυχὴ καί τὰ ταξίδια. Ὡς πρὸς τὰ ταξίδια, ἰδιαίτερα, οἱ ἐξελλείψεις στήν ἀντίστοιχη ἐσωτερικὴ ἀγορὰ εἶναι ραγδαίες τὴν τελευταία δεκαετία. Καθὼς αὐξάνεται τό μέσο διακριτικὸ εἰσοδήμα καί ὡς ἓνα βαθμὸ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ζωντανοῦ παραδείγματος τῶν ξένων τουριστῶν, ἀναπτύσσεται μὲ γρήγορο ρυθμὸ ὁ ὀργανωμένος τουρισμὸς στό ἐξωτερικὸ καί τό ἐσωτερικὸ, καθὼς καί

72. Αὐτὸ ἴσως συνέβη σέ κάποια ἔκταση στήν Ἑλλάδα τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς δεκαετίας, πρὶν ἀκόμη πάρει μαζικῆς διαστάσεως ἡ ἄφιξη τουριστῶν. Βλ. Παναγιώτης, *Μελέτες...*, σ. 50-53.

71. Βλ. S. McNall, *op. cit.*, σ. 31.

Στό σημείο αυτό είναι αναγκαίο νά ληφθεί υπόψη η ανισότητα των μορφωτικών επιπέδων του αγροτικού και του αστικού πληθυσμού, καθώς και η ανισότητα ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, όσον αφορά στην πολιτιστική υποδομή. Η τάση ολοκλήρωσης του πολιτιστικού συστήματος που επισημάνθηκε παραπάνω δεν παρακολουθεί, κατά κανένα τρόπο, ανάλογη τάση στο σύστημα παροχής εκπαιδευτικών και πολιτιστικών υπηρεσιών στον πληθυσμό της ύπαιθρου. Στόν τομέα αυτόν, οι ανισότητες παραμένουν έντονες. Γεγονός που σημαίνει ότι τά πρότυπα συμπεριφοράς στον ελληνικό χώρο ενοποιούνται παρά και πάνω από τό χάσμα που χωρίζει τά επίπεδα εκπαίδευσης και πολιτιστικής εξυπηρέτησης στις αστικές και αγροτικές περιοχές. Τό 1974, τό 50% των γυναικών και τό 36% των ανδρών της ύπαιθρου δέν είχαν αποφοιτήσει από τό δημοτικό, ενώ τό 32% των γυναικών και 8% των ανδρών ήσαν έγγράμματοι. Στις αστικές περιοχές, τά ποσοστά ήσαν αισθητά μικρότερα: για τούς μή απόφοιτους δημοτικού 18% (άνδρες) και 30% (γυναίκες) και για τούς έγγράμματος 4% (άνδρες) και 13% (γυναίκες).⁶⁹ Πληρέστερη εικόνα του επιπέδου εκπαίδευσης κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και για τόν πληθυσμό ήλικίας 10 ετών και πάνω, δίνει ό Πίνακας 28, Παράρτημα. Όπως θά περίμενε κανείς, ή περιφέρεια πρωτεύουσας και κατά δεύτερο λόγο ό νομός Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν τά ψηλότερα ποσοστά αποφοίτων δημοτικού, μέσης εκπαίδευσης και άνωτάτων σχολών και τά χαμηλότερα ποσοστά αναλφάβητων. Φυσικά, τό γεωγραφικό διαμέρισμα ή ό νομός δέν αποτελούν ταξινομικές κατηγορίες που προσφέρονται για άνάλυσή των ανισοτήτων ανάμεσα στα επίπεδα εκπαίδευσης των αγροτικών και αστικών πληθυσμών, έφόσον σε κάθε διαμέρισμα ή νομό περιλαμβάνονται άμφότεροι οι πληθυσμοί. Ούτε, όμως, έχει νόημα νά αποδοθεί άπειθείας στό βαθμό αστικοποίησης του πληθυσμού μιās περιοχής ή εκπαιδευτική του στάθμη. Είναι, μάλλον, οι όλικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες καθώς και ή τοπική πνευματική παράδοση, οι αίτιες που θά μπορούσαν νά εξηγήσουν τό χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης του πληθυσμού, π.χ., της Θράκης σε σύγκριση με εκείνον των νησιών του Αιγαίου.

69. ΕΣΥΕ, *Απογραφή πληθυσμού-οικοιών 1971*.

Ανάλογα έντονες είναι οι ανισότητες μεταξύ κέντρου και περιφέρειας στόν τομέα των πολιτιστικών υπηρεσιών. Από τά λίγα, αλλά ένδεικτικά, στοιχεία που προσφέρουν οι πολιτιστικές στατιστικές της ΕΣΥΕ, διαπιστώνεται ή καταφανής υπεροχή της πρωτεύουσας όσον αφορά στις καλλιτεχνικές σχολές και τούς πολιτιστικούς συλλόγους (Πίνακας 29,30, Παράρτημα) καθώς και στό ύψος των πιστώσεων που παρέχονται σε δημόσιες βιβλιοθήκες (Πίνακας 31, Παράρτημα). Σχετικά με τή στάση του αγροτικού πληθυσμού και συγκεκριμένα της φοιτητικής νεολαίας των αγροτικών περιοχών άπέναντι στις πολιτιστικές δραστηριότητες, έχουν ένδιαφέρον ήριθμένα άποτελέσματα της έρευνας της Ι. Λαμπέρη-Δημάκη για τούς φοιτητές άνωτάτων σχολών τό 1963-64.⁷⁰ Οι φοιτητές από αγροτικές περιοχές έμφανίζονται λιγότερο κοινωνικοί κατά τόν ελεύθερο χρόνο τους από τούς φοιτητές με μή αγροτική κοινωνική καταγωγή, αφού πήγαιναν λιγότερο συχνά σε κινηματογράφο ή θέατρο και συμμετείχαν σε λιγότερες εκδρομές. Είχαν, επίσης, προτιμήσεις για τά επιστημονικά συγγράμματα, εκτός διδακτέας ύλης, και για τίς διαλέξεις, ενώ τά λογοτεχνικά βιβλία και οι συναυλίες προσέλκυαν περισσότερο τούς υπόλοιπους φοιτητές. Προτιμήσεις που άντανάκλουν τήν άγχώδη προσπάθεια των φοιτητών από τήν ύπαιθρο νά προσπελάσουν στό χώρο της κοινωνικο-επαγγελματικής αναγνώρισης με μόνο μέσο τήν προσήλωση στή μελέτη.

Μέσα από μιάν τέτοια «θετικιστική» στάση, κάθε άπομάκρυνση από τή μεθοδευμένη μελέτη άκόμη και στή διάρκεια του ελεύθερου χρόνου, άκόμη και όταν δέν κοστίζει πολύ σε χρήμα, δικαιώνεται με κόπο σωρεύοντας, συχνά, έννοχές στόν φοιτητή. Γιατί δύσκολα θά αποφύγει τήν ύποσυνείδητη, ίσως, ταύτιση της χαλάρωσης στήν εργασία με τήν άρνηση των στερεότυπων της έπιτυχίας και των οικογενειακών φιλοδοξιών που έχουν επενδυθεί στήν εργασία του αυτή. Οι θυσίες στή διάρκεια των παιδικών χρόνων, και συχνά στή διάρκεια των σπουδών, θά ζητήσουν νά βρουν τήν άμηση, χωρίς καθυστερήσεις, άνταμοιβή τους από τήν κοινωνία. Τελικά, τό πολιτιστικό χάσμα ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο έσωτερικεύεται και

70. Ι. Λαμπέρη-Δημάκη, *Προς μιάν...*, τόμος II, Πίνακας 10.5, Παράρτημα.

άντίσταση αυτή στην ιδιωτικοποίηση της αναφυγής: μακράνινες καταβολές της κοινωνικότητας, τό κλίμα και φυσικά ή σχετική ακόμη καθυστέρηση στην Ελλάδα της βιομηχανίας «οικιακής σχολής».

Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να παρατηρείται, γενικά, στην Ελλάδα ένας τρόπος χρήσης του ελεύθερου χρόνου διαφορετικός από εκείνον που επικρατεί στις βιομηχανικές κοινωνίες της Δύσης, όπου ή εμπορευματοποίηση της σχολής μέσα στο σπίτι με την πληθώρα συσκευών, παιχνιδιών και μηχανικών ανέσεων, συναγωνίζεται έντονα την εξωοικιακή εμπορευματοποίηση. Έρευνα για τη χρήση του ελεύθερου χρόνου στην Ελλάδα, κατά τό 1979, διαπίστωσε ότι στην Αθήνα τό 37% των οικογενειών έτρωγαν έξω από τό σπίτι περισσότερες από μία φορά τό μήνα, ενώ στις ήμιαστικές και αγροτικές περιοχές τά αντίστοιχα ποσοστά ήσαν 32% και 18%.⁶⁵ Αντίθετα, στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και περισσότερο στις ΗΠΑ, ό εξωοικιακός ελεύθερος χρόνος συρρικνώνεται δραστικά τόσο για τόν πολυάσχολο άνθρωπο τών επιχειρήσεων, πού οι ρυθμοί της ζωής του τού επιτρέπουν να καταφεύγει μόνο σέ μία «βιαστική ανάπαυση» (hurried leisure), όσο και για τό μέσο μισθωτό ή ήμερομίσθιο.⁶⁶ Έν τούτοις, οι διαφορές αυτές δέν μπορεί παρά να μειώνονται. Η κυριαρχία της τηλεόρασης, ως μέσου αναφυγής, ή υποβάθμιση τού περιβάλλοντος και της κοινωνικής υποδομής τών αστικών κέντρων και ή ανάπτυξη της παραγωγής τεχνολογικά εξελιγμένων εμπορευμάτων οικιακής αναφυγής, περιορίζουν συνεχώς και στην Ελλάδα τόν εξωοικιακό ελεύθερο χρόνο.

Τόσο ό οικιακός όσο και ό εξωοικιακός ελεύθερος χρόνος υπόκεινται στην ίδια αρχή της μέ κάθε μέσο σύλληψης της αγοραστικής ικανότητας τών καταναλωτών από μέρος τών επιχειρήσεων.

65. A.C. Nielsen Ltd., (Monitor Service), *Entertainment and Free Time Activities in Greece*, 1979.

66. T. Scitovsky, *The Joyless Economy*, Oxford University Press, 1976, σ. 163-193, A. Szalai (ed.), *The Use of Time*, The Hague, Mouton, 1972, P. Le Roux, *Les vacances des Français en 1969*, Les Collections de l'INSEE, Série M, No 6 (1970), Ηρώνας 11, 15, Joffre Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir?*, Editions du Seuil, 1972, Annexe statistique 2, σ. 265-290.

Η έξοδος από τό σπίτι, ή φυγή από τήν καθημερινότητα, είναι υποχρεωμένη να προσαρμοστεί, να «έκφραστεί» μέσα στις υπάρχουσες υποδοχές τού συστήματος. Έτσι, στο οικονομικό πεδίο ή ομάδαδική συναναστροφή, οι προσωπικές επικοινωνίες, τό θέαμα, δέν αντιπροσωπεύουν παρά κατηγορίες δαπανών πού διενεργούνται, μάλιστα, σύμφωνα μέ κοινωνικά καθορισμένες πρακτικές. Αξίζει να σημειωθεί ότι, τελικά, οι δραστηριότητες αυτές έκτοπίζουν τις πνευματικο-μορφωτικές δραστηριότητες πού θά ήταν δυνατό να αναπτυχθούν στη διάρκεια τού ελεύθερου χρόνου, μολοντί οι τελευταίες συνεπάγονται, γενικά, λιγότερα έξοδα.

Από τήν έρευνα χρήσης τού χρόνου πού διεξήγαγαν στην Αθήνα κατά τό 1972-73 οι Gerald και Mary Gutenschwager⁶⁷ συνάγεται ότι ό μη ενεργός ελεύθερος χρόνος, στον οποίο τά άτομα απλά παρίστανται σέ κάποια δραστηριότητα και δέν ενεργοποιούνται διανοητικά ή σωματικά, απορροφούσε σημαντικά μεγαλύτερο μέρος τού ελεύθερου χρόνου (3,2 ώρες τήν ήμέρα κατά μέσο όρο για τούς άνδρες και 2,5 για τις γυναίκες) σέ σχέση μέ τόν ενεργό ελεύθερο χρόνο (0,6 και 0,4 ώρες αντίστοιχα). Από τήν ίδια μελέτη, επίσης, διαπιστώνεται ότι ό χρόνος πού διατίθεται στά μαζικά μέσα επικοινωνίας υπερέχει αισθητά κάθε άλλου χρόνου διατιθεμένου σέ δραστηριότητες σχολής, π.χ., σέ εκπαίδευση ή αναφυγή. Η παθητικότητα αυτή χαρακτηρίζει πύ πολύ τά χαμηλά και μεσαία εισοδηματικά στρώματα. Είναι συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει και μία άλλη δειγματοληπτική έρευνα⁶⁸ για τις πολιτιστικές δραστηριότητες τών κατοίκων σέ μία πόλη (Αθήνα), μία κωμόπολη και ένα χωριό της Ελλάδας κατά τό 1977. Διαπιστώθηκε ότι οι αγρότες παρακολουθούσαν σέ πολύ μεγαλύτερο ποσοστό από τούς άλλους, καθημερινά, τηλεόραση μέ πρώτη προτίμηση τά «σήριαλς». Ένα σημαντικό, επίσης, ποσοστό τών επαρχιωτών βρέθηκε να μην έχει ποτέ επισκεφθεί μουσείο, έκθεση ή να έχει παρακολουθήσει συναυλία.

67. Gerald και M. Gutenschwager, «Έρευνα χρήσης χρόνου, 1972-73», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 33-34, 1978, Ηρώνας I, II, III, σ. 337-340.

68. G. Gizelis και Hinna Antonakopoulou, *ό.π.*, σ. 157-158.

μιαία στά μεσαία και κατώτερα. Όταν, μάλιστα, μετά τη λήξη των ταλαιπωριών και στερήσεων της περιόδου 1940-50, η δροια άνογή της στέρησης θα έχει τερματιστεί όριστικά, η άρχη αυτή θα βρεί τήν ιδεωδέστερη ύποδοχή της στον πόθο για άμηση οικειοποίηση των υλικών αγαθών. Ηθιμιαία, ή ψυχολογία του άποθησαυρισμού,⁶² γέννημα της εποχής του έμφυλλου, θα ύποχωρήσει μπροστά στην επέκταση του φάσματος των καταναλωτικών ειδών, πού γίνονται γνωστά πλέον και στό διψασμένο άγροαστικό κοινό της επαρχίας. Τό παρόν τείνει νά καταλάβει όλο και μεγαλύτερο χώρο στό χρονικό οικονομικό όρξοντα.

Η έντατικοποίηση της επαφής και των συγκρίσεων ανάμεσα σε άτομα και ομάδες πού προκαλούν οι πληθυσμιακές συγκεντρώσεις στά άστικά κέντρα της χώρας, επιφέρουν, αναπόφευκτα, μεταβολές στη συμπεριφορά και στον τρόπο ζωής. Οι λειτουργίες άναφυξης άλλάζουν και αυτές δραστικά: κάποτε ή άναφυγή του λαϊκού ανθρώπου, χαρμίσουνη παρήθεση στην καθημερινότητα, άναιρούσε πρός στιγμή τήν άπόλυτη, συχνά, άνείεια. Στο έξης, θα άποτελεί μέσο για τήν άναίρεση της σχετικής άνείειας. Μέσα σε μιá κοινωνία πού τείνει νά καταργήσει τά στεγανά της οικογενειακής ζωής, ό κάτοικος της ύπαλλου και, κατά μέζονα λόγο, ό κάτοικος των μεγάλουπόλειων θα γίνεται όλο και περισσότερο «έτεροστρεφής», ετηρεαζόμενος από τή γνώμη και τίς συνήθειες των άλλων, από τά κοινά πρότυπα συμπεριφοράς. Γι' αυτό και ή άναφυγή, όπως και άλλες δαπάνες, ή διατροφή π.χ. ή ή ένδυση, θα προσλαμβάνουν τόν χαρακτήρα των πράξεων άναθεώρησης της σχετικής κοινωνικής θέσης. Μιά σειρά από προϊόντα της άλλοδαπής, πέρα από τό νά καλύπτουν τήν έκλεκτική ζήτηση των εύπορων τάξεων, άποδεικνύονται πρόσφορα και για τή χρήση των νέων καταναλωτικών συνόρων, τή νέα όριοθέτηση της άγοράς. Άποτέλεσμα είναι ή έντυπωσιακή αύξηση των εισαγωγών αγαθών πολυτελείας: άνάμεσα στα έτη 1968 και 1977 ή λόγος των βασικών εισαγόμενων καταναλωτικών προϊόντων πρός τά πολυτελή μειώθηκε από 0,69 σε 0,59, ή

62. Βλ. Στ. Θεοφανώης, *Η άνοδος της όμιακής ζωής στις άτοματέντων εις τήν έλληνικήν οικονομίαν*, Θεσσαλονίκη, 1966, σ. 179.

δέ αύξηση των αγαθών πολυτελείας σε δολάρια έφθασε τό 423%.⁶³

Στά πλαίσια αυτά, ό,τι πού πολύ χρειάζεται είναι, πλέον, ή άπόκτηση έξωτερικών συμβόλων, δηλαδή, όρατών και άναγνωρισίμων από τους άλλους—«τις ομάδες άναφοράς»—σημείων κατανάλωσης. Βρίσκουμε, έδώ, έναν από τους κυριότερους λόγους έμπορευματοποίησης του έλεύθερου χρόνου: ή άνάγκη των συμβόλων καθιστά άπαραίτητη τήν εισβολή των καταναλωτικών έμπορευμάτων σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ή άτομικής ζωής, εισβολή πού ύπακούει, βέβαια, στις άπαιτήσεις της παραγωγής κλίμακας των βιομηχανιών καταναλωτικών ειδών. Ειδικά, ό χώρος της σχολής έμφανίζεται ιδιαίτερα έκτεθειμένος στις σύγχρονες άπαιτήσεις του καθολικού εκχρηματισμού, γεγονός πού γίνεται άμέσως άντιληπτό από τήν άνάλυση των δαπανών για «άγαθά άναφυξης» και «υπηρεσίες άναφυξης». Έξετάζοντας τά πρότυπα κατανάλωσης στις διάφορες περιοχές στό κεφ. II,⁶⁴ διαπιστώσαμε ότι στον άστικό χώρο οι δαπάνες για υπηρεσίες άναφυξης είναι μεγαλύτερες από τίς δαπάνες για άγαθά άναφυξης για όλες τίς επαγγελματικές ομάδες, ενώ στον επαρχιακό χώρο στις μέν άνώτερες επαγγελματικές ομάδες οι υπηρεσίες υπερέχουν των αγαθών, στις δε κατώτερες (άγρότες, έργάτες, υπηρεσίες) ύστερούν. Για τό σύνολο, έξάλλου, των περιοχών και για όλες τίς επαγγελματικές ομάδες, ή ελαστικότητα δαπάνης για τίς υπηρεσίες είναι μεγαλύτερη της μονάδας και ψηλότερη της ελαστικότητας για άγαθά. Αυτό δείχνει πώς ή άνάγκη για υπηρεσίες άναφυξης άπέχει πολύ από τό νά προσεγγίζει κάποιο στάδιο πλήρωσής της.

Έξάλλου, άξιοσημείωτο είναι ότι ή έμπορευματοποίηση του χρόνου στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας συντελείται, κυρίως, έξω από τό σπίτι: στις προσωπικές επικοινωνίες, στό θέαμα, στό ταξίδι. Είναι μιá τάση πού έμφανίζεται επίσης, αν και λιγότερο γρήγορα, στα έργατικά και άγροτικά στρώματα, τά όποια για ένα διάστημα παρέμειναν προσηλωμένα στην άπόκτηση αγαθών για οικιακή άναφυγή. Ένα όλόκληρο πλέγμα παραγόντων προκαλεί τήν

63. ΕΣΥΓΕ, *Μηνιαίον Δελτίον Στατιστικής Έξωτερικού Έμπορου*.

64. Βλ. Ηύνακες 18, 19, 20 και 31.

μούς και κανόνες της καπιταλιστικής οργάνωσης. Το ζήτημα είναι εξαιρετικά περίπλοκο για να αντιμετωπιστεί μ' ένα τέτοιο ή άλλο παρόμοιο μονοδιάστατο τρόπο, ανεξάρτητα αν αυτός στηρίζεται κυρίως στην οικονομία, την ανθρωπολογία ή την κοινωνιολογία. Φαίνεται, μάλιστα, πώς απαιτεί έρευνα σε μιά πραγματική terra incognita, έχει όπου η συλλογική ψυχολογία των νεοελλήνων συναρτάται με τις μεταβολές του τρόπου παραγωγής και των μηχανισμών αναπαραγωγής. Θα περιοριστούμε, εδώ, σε μερικές γενικές μόνο παρατηρήσεις, που ίσως αποδειχτούν χρήσιμες για την εισαγωγή στο ζήτημα.

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που θα συναντήσει ο έρευνητής της οικονομικής ιδεολογίας στη νεώτερη Ελλάδα είναι αυτό που θέτει η ανάλυση της σημασιολογίας της ένδειας. Τα έρωτήματα που προκύπτουν στην προσπάθεια να αναλυθούν οι σημασίες που αποδίδονται στην ένδεια, είναι κρίσιμα, αλλά και δύσκολο να βρουν απάντηση: μπορούμε, άραγε, να διακρίνουμε για μιά ορισμένη ιστορική περίοδο κάποιου είδους άνοχη της στέρησης από μέρους των πλατιών λαϊκών μαζών και, κυρίως, του φτωχότερου μέρους του αγροτικού πληθυσμού; Και αν ναι, κάτω από ποιές ιδεολογικές πιέσεις δημιουργείται; Έλεος, πότε περίπου αρχίζει να αϊρεται η άνοχη αυτή σε μαζική κλίμακα και για ποιούς λόγους; Στη συντριπτική βαρύτητα τέτοιων έρωτημάτων, είμαστε αναγκασμένοι να παραθέσουμε ως πρώτη απόπειρα απάντησης περισσότερες υποθέσεις από πορίσματα.

Και άρχη, πρέπει να σημειώσουμε ότι παρόλη την κινητικότητα των κοινωνικών δομών και τις προοπτικές μετανάστευσης, που υπόσχονταν βελτίωση των όρων ζωής, ένας σημαντικός αριθμός αγροτών, πριν από το Β' παγκόσμιο πόλεμο, φαίνεται πώς ήταν υπογρεωμένος για διάφορους λόγους να συμβιώνει, θά λέγαμε, με την ανέχειά του. Οικογενειακές υπογρεώσεις, ορισμένα πενιχρά οικονομικά έρείσματα, συναισθηματικές προσδέσεις με τη γη και το γενέθλιο τόπο, προκαλούσαν αδράνειες λιγότερο ή περισσότερο ισχυρές έτσι, ώστε η ιδέα της ανσχώρησης να διεγείρει πρώτα τους πιο ανήσυχους ή τους έντελως άπορους. Οι υπόλοιποι θά έπρεπε, βέβαια, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα να συνεχίσουν να εργά-

ζονται με τους δεδομένους όρους αναπαράγοντας, παράλληλα, ορισμένα έντελως άπαραίτητα ήθικά και ψυχολογικά στηρίγματα του τρόπου ζωής τους και κυρίως την καταξίωση της λιτότητάς του, μιά προσωρινή, έστω, συγκατάθεση στην ένδεια. Η προσωρινότητα και αστάθεια ήσαν, πάντως, τα κυριότερα χαρακτηριστικά της αίσθησης αυτής, και δεν στάθηκαν ικανές να τη συντηρήσουν για πολύ ούτε η ανάγκη της αυτοδικαίωσης ούτε η άλλοτριωτική ιδεολογία που συνέδεε, π.χ., εξιδανικευτικά από τη μιά τη φτώχεια με τη γαλήνη ή την ύγεια και από την άλλη τον πλούτο με την ένταση και τη φθορά.

Έντονη ήταν πάντα η αναζήτηση μέσων για μιά φευγαλέα, τουλάχιστον, ψυχολογικής τάξης ανάφραση της ανέχειας. Από τα μέσα αυτά, το σπουδαιότερο, ίσως, ήταν οι κοινωνικά οργανωμένες ψυχικές έκτονώσεις των όποιων, προπολεμικά, ή συχνότητα στην ύπαιθρο, αλλά και στις πόλεις, ήταν πραγματικά έντυπωσιακή.⁶¹ Στίς θρησκευτικές και άλλες γιορτές, τις οικογενειακές συγκεντρώσεις, τις συναναστροφές και προσωπικές επικοινωνίες, αναπτύσσεται μιά κοινωνικότητα που απαλύει τη στέρηση, χωρίς όμως να καταφεύγει στην ψευδαίσθηση της εξαφάνισής της: η εύωχία είχε πάντα κάτι από τη γεύση του έφήμερου. Και αυτό, γιατί την ανακούφιση της κοινωνικής αναφυχής θά διαδεχόταν ο μόχθος της προσωπικής εργασίας μέσα σ' έναν κύκλο που, αν δεν έγγραφόταν ως φυσικός περίπου στη λαϊκή συνείδηση, τουλάχιστο δεν άφηνε στην κίνησή του τραυματικά ίχνη.

Όσο όμως αναπτύσσεται ο αστικός χώρος και μαζί οι μεταπρατικές λειτουργίες του και όσο αυξάνει η πολιτισμική έπιρροή του τόσο λιγότερο σύμφωνη με τις ατομικές ανάγκες παρουσιάζεται η έναλλαγή του μόχθου και της ανάπαυσης ή αναφυχής. Η πληρότητα της απόλαυσης ενός καταναλωτικού αγαθού ή υπηρεσίας προϋποθέτει, θά λέγαμε, τον σχετικά άνετο βιοπορισμό, μιά άρχη που από τα άνωτερα κοινωνικά στρώματα διαχέεται βαθ-

61. Μιά νύξη πάνω στο θέμα βράσκουμε στο βιβλίο του Δ. Λουκάτου, *Είσαγωγή στην Έλληνική Λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1978, σ. 198.

κοινωνίας σε σχέση με την καθόλου κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα και ειδικότερα σε σχέση με την κατανάλωση.

Γινόστηκε λίγο πριν ότι παραδοσιακά στην Ελλάδα, παιδεία και οικονομικο-κοινωνικό status βρίσκονταν σε στενή συνάφεια. Είδαμε, όμως, στο προηγούμενο μέρος ότι μεταπολεμικά, και ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του '60, αρχίζει να δημιουργείται μία αντικειμενική διάσταση ανάμεσα στα δύο καθώς οι ίδιοι κοινωνικής ανόδου στενεύουν. Η εκπαίδευση δεν μπορεί να εγγυηθεί πιά την άνοδο. Έτσι, εκεί που πριν οι δικλείδες της κινητικότητας επέτρεπαν κάποια αρμονία ανάμεσα στις επιθυμίες και τα επιτεύγματα, η μεταπολεμική εξέλιξη δημιουργεί ένα βαθύ σχίσμα. Οι διαφορές στη στάθμη εκπαίδευσης άδυνατούν να στοιχειοθετήσουν απ' εαυτές την κοινωνική ιεραρχία ή πραγματική ιεραρχία αποσυνδέεται από την εκπαίδευση βασιζόμενη σχεδόν αποκλειστικά στο χρήμα. Το σχίσμα αυτό βιώνεται άδυσπλόκα: το χρήμα, βέβαια, κάθε άλλο παρά αποκρούεται αυτό καθαυτό, αποκρούονται όμως οι συστηματικές επενδύσεις σε χρόνο, μόχθο, και ψυχική ενέργεια που απαιτεί η απόκτησή του μέσα στις σύγχρονες και έντονα ανταγωνιστικές συνθήκες, αποκρούονται ακόμη, ύποπτα, όλες εκείνες οι δυνάμεις που νομιμοτελεϊκά στην καπιταλιστική κοινωνία αποκλείουν όρισμένες παραδοσιακές χαρακτηρισολογικές ποιότητες να υπεισέλθουν στη ρύθμιση της δια-προσωπικής ιδιαίτερα ζωής (π.χ. γεννησιοδωρία, αυθημενητισμός).

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι ελάχιστες εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα για έπιστήμανση των αξιών που επηρεάζουν την κοινωνική και οικονομική δράση, συμφωνούν στο ότι το εισόδημα ή ο πλούτος δεν είναι δυνατό να καταταχτούν στην κορυφή της ιδεατής-επιθυμητής κλίμακας αξιών. Για παράδειγμα, οι περιορισμένες απολαβές δεν προκαλούσαν τόση δυσαρέσκεια σε μία μεγάλη ομάδα υπαλλήλων ελληνικού τραπεζικού οργανισμού, όσο η κόπωση ή οι υπερβολικές εϋθύνες.⁵⁶ Σε μία άλλη μελέτη που χρησιμοποιεί δείγμα από δικηγόρους, η μόρφωση κατατάσσεται πρώτη ανάμεσα

στά επιθυμητά κριτήρια κοινωνικής στρωμάτωσης, ενώ στην κατάταξη που βασίζεται στις καθημερινές εμπειρίες υπερτερεί το εισόδημα.⁵⁷ Επίσης, σε έρευνα της Sandis, διαπιστώνεται ότι για τα ημι-ειδικευμένα επαγγέλματα η άνεση ή η ασφάλεια βαθμολογούνται καλύτερα από την οικονομική ανταμοιβή.⁵⁸ Έ τέλος, σε έρευνα για τις φιλοδοξίες και επιθυμίες γονέων σχετικά με την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους, η «έπιτυχία» αποτελεί ισχυρότερο κριτήριο για την επιλογή ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος από την «καλή άμοιβή».⁵⁹

Φυσικά, οι προτιμήσεις αυτές δεν είναι το ίδιο ισχυρές στα έργατικά και αγροτικά στρώματα, όπου οι βασικές ανάγκες παραμένουν μερικά μόνο καλυμμένες. Γενικά όμως, η οικονομική άνοδος μέσα από την εργασία δεν είναι στόχος που μπορεί να υιοθετηθεί χωρίς να συναντήσει σοβαρές αξιολογικές αντιστάσεις. Αυτές προέρχονται, κυρίως, από την υποτίμηση της χειρωνακτικής εργασίας, προϊόν της εκπαίδευσης που συστηματικά προέβαλλε τις κλασικο-ανθρωπιστικές σπουδές σε βάρος των τεχνικών,⁶⁰ καθώς και της κυρίαρχης μεταπρατικής νοοτροπίας που καταξιώνει το άκοπο έσοδο. Διαφαίνεται, επομένως, μία καθολική αξίωση άμεσης ευζωίας που δεν είναι εύκολο να συμβιβαστεί με το θεμελιωμένο πάνω στη σκληρή και πειθαρχημένη εργασία, τον ανταγωνισμό και την ένταση, τυπικά καπιταλιστικό μοντέλο ευμάρειας. Κυριαρχεί ή βραχυσκοπική θεώρηση των πραγμάτων, και, στο μέτρο που έντείνεται η οικονομική άβεβαιότητα, θά χρειάζονται όλο και περισσότερες μονάδες μελλοντικής κατανάλωσης για να υποκαταστήσουν μία μονάδα της παρούσας.

Θά ήταν παραπλανητικό να αποδοθεί η στάση αυτή αποκλειστικά ή κύρια σε κάποιο υπόλειμμα «ανατολικής» νοσηρότητας, σε ένα εθνοφυλετικό σύνδρομο, τό οποίο δήθεν ανθίσταται στους ρυθ-

57. Ηλ. Φιλιππίδης, «Η θέση του δικηγόρου στην ελληνική κοινωνία», *Νομικό Βήμα*, τεύχος 7/8, 1977, σ. 812-814.

58. E. Sandis, *δ.π.*, σ. 120-121.

59. K. Μουστάκα K. Κασιμάτη, *δ.π.*, σ. 91.

60. Σχετικά, βλ. X. Νούτσος, *Προγράμματα μόσης εκπαίδευσης και κοινωνικός γλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ. 242-272.

56. I. Nicolau Smokovitis, «Structural and Personal Factors Contributing to Job Dissatisfaction in a Large Scale Greek Organization of the Service Sector», *Greek Review of Social Research*, 35, 1979, σ. 172-179.

οικογένειες.⁵³ Έχοντας, λοιπόν, αναγορευτεί σε υπέρτατη αξία, η εκπαίδευση σταδιακά τείνει από ενδιάμεσος θεσμός, από μέσο ζωής, να μεταμορφωθεί σε υπόδειγμά της. Έκτοτε, ο έγγραμτος θά αποτελεί ζωντανό πρότυπο συμπεριφοράς, που όμως αναδεικνύεται, μάλλον, χάρη στο κοινωνικό status στο οποίο συμβολικά παραπέμπει παρά στην πνευματικότητα την οποία κατά τεκμήριο αντιπροσωπεύει.

Οι συνήθειες, οι τρόποι συμπεριφοράς, ή γλώσσα ιδίως και γενικά ό,τι συνιστά γνώρισμα του παραδοσιακού, δηλαδή του λαϊκού πολιτισμού της υπαίθρου, περνούν έτσι σε υποδεέστερη μοίρα, ως βαρβαρικές σχεδόν εκφράσεις σε σύγκριση με τα «έξευγενισμένα» αστικά ήθη. Η έφεση για μόρφωση, τόσο έντονα καλλιεργημένη μέσα στους κόλπους της αγροτικής οικογένειας, ενώ είχε διαμορφώσει μια ανοικτή στάση των αγροτών απέναντι στα έν γενει πολιτιστικά μηνύματα, μια δεκτικότητα θετική κατ' αρχήν, αφού απελευθέρωνε από προκαταλήψεις και τοπικιστικές προσδέσεις, κατευθύνει τελικά τους αγρότες στην αποκήρυξη του έαυτού τους, σε μια πραγματική πολιτιστική αυτοαναίρεση. Γι' αυτούς, πλέον, η υπόσχεση του μέλλοντος μοιάζει να προσαπαιτεί τη ριζική απόρριψη του παρελθόντος.

Έντούτοις, αν και εξηβελισμένος από τον αγροτικό χώρο, ο παραδοσιακός πολιτισμός επανεμφανίζεται αλλοιωμένος μέσα στην αστική κοινωνία, αφού τη βάση της τελευταίας συγκροτούν σε μεγάλη έκταση οι μάζες των έσωτερικών μεταναστών. Τό γεγονός ό-τι η συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις προχώρησε πολύ γρηγορότερα από όσο η εκβιομηχάνιση, είχε ως συνέπεια την εμφάνισή μιας αρκετά χαλαρής κοινωνικο-επαγγελματικής δομής, που έδινε την εύχρεια στα νέα μέλη της αστικής κοινωνίας να κρατούν πολλούς μη ειδικευμένους ρόλους.⁵⁴ Εξαιτίας, λοιπόν, της για μεγάλο διάστημα κοινωνικής ταλάντευσης του μεγαλύτερου μέρους του αγροτικού πληθυσμού που έγκαθίσταται στις πόλεις, παρατηρούνται

53. Βλ. σχετικά Η. Mendens, *Six villages d'Épire: Problèmes de développement économique*, UNESCO, Paris 1961, σ. 10-11, Ρ. Υ. Pêcheux, *Les paysans de la rive orientale du Bas-Nestos*, Athènes, 1961, σ. 48-49.

54. Βλ. συζήτηση για διαφοροποίηση των πόρων στο Μέρος Β', κεφ. III.

τουλάχιστο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '50 κάποια στοιχεία αμφίδρομης επικοινωνίας ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό πολιτισμό, τα όποια συντείνουν στο να μη αποκτά ο τελευταίος ένα χαρακτήρα σχετικά συμπαγή. Χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για μία μόνο όψη του γενικότερου προβλήματος δόμησης του αστισμού, που ανέκυψε άμέσως μετά την ανεξαρτησία.⁵⁵

Η πολιτιστική σύγχυση, λόγω της καθόδου του αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις, ήλθε να προστεθεί στον κοσμοπολιτισμό και την άκρατη δεκτικότητα των μεγαλοαστικών στρωμάτων απέναντι στα ξένα πολιτιστικά σχήματα, με αποτέλεσμα ή μεταφύτευση των τελευταίων αυτών στον έλλαδικό χώρο να επιτελείται πλέον χωρίς καμιά σοβαρή αντίσταση. Στη μεταπολεμική, μάλιστα, περίοδο, ή διαδικασία αυτή επιταχύνεται χάρη στη ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού και των μέσων μαζικής επικοινωνίας, που τείνουν να καταλύσουν και τα τελευταία υπολείμματα αμοιβαιότητας ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό πολιτισμό. Στο εξής, ή σχέση θά γίνεται καθαρά μονόδρομη και ο αστικός πολιτισμός και τρόπος ζωής θά εξαλείφει, βαθμιαία, τους έναπομένοντες θύλακες των τοπικών ιδιομορφιών. Η επέκτατική, συνεπώς, δύναμη του αστικού πολιτισμού απορρέει από τό ότι αρχίζει να αποκτά κάπως σαφέστερο χαρακτήρα και να προβάλλει ένα συγκεκριμένο μοντέλο συμπεριφοράς, με τη διαφορά όμως ότι τό μοντέλο αυτό είναι σε σημαντικό βαθμό αλλότριον.

Έντοπίζοντας τις τάσεις ολοκλήρωσης του πολιτιστικού συστήματος, είχαμε την πρόθεση να κάνουμε ένα πρώτο βήμα για την έρμηνεία της εμπέδωσης όρισμένων κοινών λίγο-πολύ παραμέτρων κοινωνικής συμπεριφοράς ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό πληθυσμό γενικά. Θά χρειαστεί ιδιαίτερη προσοχή όταν, στη συνέχεια, προσπαθήσουμε να εξακριβώσουμε τό μέτρο στο όποιο ισχύουν οι παράμετροι αυτές, όπως επίσης και τό μέτρο στο όποιο παρεμβάλλονται άλλες παράμετροι, οι όποιες διαφοροποιούν τη συμπεριφορά των συστατικών ομάδων και τάξεων της έλληνικής

55. Βλ. σχετικά ανάπτυξη από τον Β. Φίλια στο *Κοινωνία και Έξοσία στην Ελλάδα: ή νόθα αστικοποίηση 1800-1861*, Αθήνα, 1975, β' έκδοση, σ. 124-142.

άποτελεί τό πρωταρχικό κίνητρο γιά τή δαπάνη. Καί, φθάνοντας στην ιστορική διάσταση τής ανάγκης, νά επιχειρείται εκεί ή διάγνωση τής συμβολής κάποιας βραχίτης ή πλέγματος αξιών πάνω στή γένεση τής ανάγκης καί στον προσδιορισμό του εκάστοτε ειδικού βάρους τής. Πολύ πύ δύσκολα επιτυγχάνεται παρόμοια αναγωγή στην περίπτωση τής όλικής διάρθρωσης των δαπανών, γιατί τότε τό ζητούμενο δέν είναι νά άνευρεθούν τά ίχνη μιās επιμέρους αξίας ή κάποιας ιδεολογικού στοιχείου πάνω στό υπό εξέταση χρηματικό μέγεθος. Άλλά νά αποκρυπτογραφηθούν οι αποτυπώσεις ενός όλόκληρου πολιτιστικού συστήματος. Τό κέρδος όμως πού μπορεί νά προκύψει δέν είναι καθόλου εύκαταφρόνητο: οι μεταβολές των ειδικών προτιμήσεων, οι εξάρσεις ή υποχωρήσεις στή ζήτηση διαφόρων αγαθών, γίνονται περισσότερο καταληπτές ένώσω υπάγονται στις βαθύτερες ροπές των καταναλωτικών προτύπων, στους γενικούς αναπροσανατολισμούς τής καταναλωτικής συμπεριφοράς κάτω από τήν πίεση ισχυρών κοινωνικοπολιτιστικών δυνάμεων.

Είναι άπρσίτητο εξαρχής νά διευκρινιστεί ότι, μιλώνοντας γιά πολιτιστικό σύστημα, θά πρέπει νά έννοούμε τήν οργανική ένότητα ενός συνόλου ποιοτικών στοιχείων. Ιδεολογίας, ήθών, ήθικών κωδίκων, θρησκευτικών δοξασιών, μορφωτικού επιπέδου, κτλ. Μέσα από αυτή τήν ένότητα, διαμορφώνονται τά ψυχικο-πνευματικά πλαίσια μέσα στα οποία διαμορφώνονται οι στάσεις των μελών μιās ομάδας καί όρισμένες φορές του συνόλου τής κοινωνίας άπέναντι στα καθέκαστα τής κοινωνικής ζωής καί στα μέλζονα προβλήματα πού θέτει.

Στήν εξέταση τής μετανάστευσης καί τής επικοινωνίας πόλης-ύπαιθρου, είχε γίνει λόγος γιά τήν επικράτηση, καί μάλιστα μέ γρήγορο ρυθμό, του άστικού πολιτιστικού συστήματος στην ύπαιθρο. Πρίν αναφερθούμε κάπως πύ διεξοδικά πάνω σ' αυτό, πρέπει νά επισημάνουμε ότι οι όροι μέ τους οποίους τίθεται τό ζήτημα (επικράτηση, καθυπόταξη) εισάγουν στή συζήτηση τίς έννοιες του κυρίαρχου (άστικού) καί υποτελούς (άγροτικού) πολιτισμού. Ο πολιτισμός πού άναπτύσσεται στην πόλη, έδρα των κυρίαρχων οικονομικών-πολιτικών δυνάμεων από τήν έπιλογή άκόμη του προ-

βιομηχανικού καπιταλισμού,⁵² είναι εκείνος πού καθορίζει τά ήθικά, πνευματικά καί αισθητικά άκόμη πλαίσια των θεσμικών κανόνων. Οι διάφοροι τοπικοί καί μειονοτικοί πολιτισμοί τείνουν, γενικά, νά υποταχθούν στον πολιτισμό των πόλεων μέσα από μιá διαδικασία πού ή διάρκειά καί οι περιπλοκές τής εξαρτώνται από τίς ιστορικές συνθήκες σέ κάθε χώρα. Η ύποταγή αυτή δέν έχει πάντα τήν έννοια τής πλήρους συγχώνευσης στον άστικό πολιτισμό: έναλλακτικά, είναι δυνατό νά πάρει τή μορφή τής παρατεινόμενης διάβρωσης πού, όμως, ένδέχεται νά αφήνει άνέπαφους κάποιους πυρήνες, πράγμα πού τελικά θά εξαρτηθεί από τό βαθμό πολιτιστικής «άνοχής» τής δεδομένης κοινωνίας.

Στήν Ελλάδα, ο βαθμός πολιτιστικής «άνοχής» φάνηκε από πολύ νωρίς, από τή λήξη κιόλας των έθνικοαπελευθερωτικών αγώνων, πώς δέν ήταν ούτε έπρόκειτο νά γίνει μεγάλος. Η εξέπλωση του άστικού πολιτισμού στην ύπαιθρο άκολούθησε ταχύτατους ρυθμούς, γεγονός πού συνδέεται άφενός μέ τή βαθμιαία άπάρνηση του παραδοσιακού πολιτισμού από μέρος των ίδιων των άγροτών καί άφετέρου μέ τίς ολοκληρωτικές τάσεις του άστικού τρόπου ζωής, τάσεις πού αντίστοιχούν στις διεργασίες τής έθνικής άγοράς. Βασικό ρόλο στην ύπονόμηση «έκ των ένδον» του παραδοσιακού πολιτισμού ως ρυθμιστικής αξίας στην ιδιωτική καί κοινωνική ζωή, διαδραμάτισε ο εκπαιδευτικός μηχανισμός. Στή συνείδηση των άγροτών, ή έπιθυμία γιά κοινωνική άνοδο καί συνακόλουθα έξοδο από τήν ένδεια καί τόν άποκλεισμό τής χωρικής κοινότητας από τά αγαθά τής οικονομικής προόδου καί του πολιτισμού, δέν μπορούσε νά εκπληρωθεί παρά μέ τήν άπόκτηση έκπαίδευσης. Η έπίδωξη τής μόρφωσης συνδέεται άρρηκτα μέ τήν ανάγκη τής οικονομικής εξασφάλισης καί τής κοινωνικής έπιρροής, καί γιά τό λόγο αυτό ή διαδικασία τής εκπαίδευσης αξιολογείται μέ πολύ ψηλούς συντελεστές καί επιβάλλει συχνά βραβείες θυσίες στις άγροτικές

52. Γιά μιá ιστορική εξέταση τής σχέσης άνάμεσα στον κυρίαρχο πολιτισμό τής πόλης καί τον υποτελή πολιτισμό τής ύπαιθρου, βλ. Η. Redfield καί Μ. Η. Singer, «The Cultural Role of Cities», *Economic Development and Social Change*, vol. 3, 1954, σ. 53-73.

τήν ένταση τής ανασφάλειας και τίς νέες ιδεολογικές επενδύσεις στην κατανάλωση. Από τήν άλλη πλευρά όμως, ή μέχρι στιγμής άνάλυση τών εμπειρικών δεδομένων και ή θεώρηση διαφόρων ενδείξεων, αντί νά αποκλείουν, ένθαρρύνουν αντίθετα τήν απόπειρα άνεύρεσης κάποιου λογικού άξονα, πού νά διαπερνά τά τρία επίμερους φαινόμενα καθιστώντας τα μέρη μιās ένιαίας διαδικασίας. Καί τέτοιου είδους άξονα παρέχει ή ύπόθεση πώς μιά όρισμένη έξαρση τής καταναλωτικής δραστηριότητας διαδραματίζει ρόλο αναπληρώνουσας δύναμης στό κενό πού δημιουργείται από τήν αναδίπλωση τών κοινωνικο-επαγγελματικών βλέψεων. Μέ τήν κατανάλωση, επιχειρείται ή κατάληψη τής θέσης εκείνης πού ή μείωση τής κοινωνικής κινητικότητας καθιστά απόμακρη ή άπρόσιτη.

Μιά διαφορετική λοιπόν κινητικότητα, ή καταναλωτική, φαίνεται πώς έννοείται από τή μεταβολή τών συνθηκών κάτω από τίς όποιες καθορίζονται οι κοινωνικές σχέσεις και διακρίσεις. Τα σύμβολα πού λειτουργούν διαχωριστικά άνάμεσα στις τάξεις αλλάζουν καθώς προωθείται ή μαζική βιομηχανική παραγωγή καταναλωτικών ειδών· νέα προϊόντα προτείνονται και, τελικά, επιβάλλονται ως μέσα για τήν κατάδειξη είτε τής κοινωνικής θέσης είτε άπλά τής ποιότητας και του βεληνεκούς τών βλέψεων. Έπειδή δέ άκριβώς οι λειτουργίες τών προϊόντων αυτών είναι πρωταρχικά καταδεικτικές, δηλαδή άποτείνονται στον κοινωνικό περίγυρο, όφείλουν νά είναι όσο τό δυνατό πιό αντιληπτά, στην κυριολεξία περίοπτα. Τέτοιον είναι τό ιδεολογικό αντίκρουσμα του άυτακινήτου ή τών άγρών και τών υπηρεσιών άναψυχής προς τά όποια, όπως είδαμε, κατευθύνονται οι πιό δυναμικές τάσεις τών προτιμήσεων. Σκόπιμο είναι νά τονιστεί στό σημείο αυτό, πώς θά ήταν λάθος νά χαρακτηριστούν οι πολυτελείς δαπάνες τών κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων άπλά ως επιδεικτικές σύμφωνα μέ τήν έννοια πού έδινε στον όρο ο Veblen. Μέ τήν επιδεικτική κατανάλωση βεβαιώνεται, κατά ένα τρόπο, ή προεξάρχουσα κοινωνική θέση του καταναλωτή, πράγμα πού βέβαια δέν συμβαίνει στην προκείμενη περίπτωση, όπου ή κατανάλωση έξαγγέλλει περισσότερο τήν πρόθεση, τήν επίμονη βλέψη για κατάληψη μιās προεξάρχουσας θέσης. Μέσα από τό πρίσμα αυτό, είναι τελικά δυνατό νά διακρίνουμε ότι τό πραγ-

ματιστικό στοιχείο στην κατανάλωση υποχωρεί σταθερά μπροστά στο ιδεολογικό.

Μέ γνώμονα τίς παρατηρήσεις αυτές, αντιληφθάνομαστε τώρα τή γενική σύγκλιση τών προτύπων κατανάλωσης πού επισημάνθηκε στο κεφ. II, ως τάση υπέρβασης τών άνισοτήτων και διακρίσεων, πού δημιουργούνται στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο και οι όποιες μειώνουν τίς εύκαιρες κοινωνικής σύγκλισης. Μολοντί δημιουργεί ίσως μιá τέτοια έντύπωση, τό φαινόμενο αυτό δέν είναι άποτέλεσμα μόνο τών ψυχοκινητικών και ιδεολογικών διεργασιών πού επιζητούν νά θέσουν τό επιθυμητό στη θέση του πραγματικού. Ήλναι, ακόμη, προϊόν μιās όρισμένης οικονομικής αντίδρασης από μέρους ατόμων και ομάδων, τό όποιο συνεπάγεται σοβαρές μεταβολές στη διάρθρωση και τίς διαστάσεις τής άγοράς και, τελικά, στη διάρθρωση τής άπασχόλησης. Συγκεκριμένα, για νά συντηρηθούν οι καταναλωτικές βλέψεις, θά άναζητηθούν συμπληρωματικοί του κυρίως εισοδήματος πόροι (βλ. Μέρος Β') σε άπασχολήσεις, πού από τή φύση τους δέν διευκολύνουν μέν άμεσα τήν κοινωνική άνοδο, αλλά ύποστηρίζοντας τήν κατανάλωση τό επιχειρούν μέ πλάγιο τρόπο. Έπομένως, ή κάποια επαγγελματική ζύμωση πού λαμβάνει χώρα χάρι στις αύξημένες απαιτήσεις τής κατανάλωσης, χωρίς νά άποκαθιστά φυσικά τήν προγενέστερη άνοδική κινητικότητα, τήν έμποδίζει, πάντως, νά έξασθενήσει πέρα από κάποιο όριο. Αν επικράτησαν, τελικά, οι τάσεις έννοποίησης και διεύρυνσης τής καταναλωτικής άγοράς στη δεκαεπενταετία 1960-75, αυτό όφείλεται σε μεγάλο βαθμό σ' αυτήν άκριβώς τήν ιδιότυπη διαλεκτική τής κοινωνικής κινητικότητας και τών καταναλωτικών βλέψεων, τής πραγματικότητας και τής επιθυμίας.

ε. II καταναλωτική ύποστασιοποίηση

Όρος άπαραίτητος για τήν άποκάλυψη τών σύνθετων συμπεριφορικών διεργασιών πού λανθάνουν στην έξέλιξη, εύθύγραμμη ή κυμαινόμενη, μιās δαπάνης, στην όποια προβαίνουν τά άτομα-κοινωνικά ύποκειμενα, είναι νά άναζητείται, πέρα από τή σχετική κίνηση και τό διαθέσιμο εισόδημα, ή ιστορική φύση τής άνάγκης πού

ή επιλογή της συντήρησης των κεκτημένων δεν έχει νόημα. Στις σύγχρονες συνθήκες του πληθωρισμού και της άνασυχρότητας του οικονομικού συστήματος κάτω από την πίεση έγχώριων και διεθνών παραγόντων, με πρόμοια περιληπτική θέ ήταν καταδικασμένη σε άποτυχία, αφού οι ίδιοι οι στόχοι της θά άπαξιωνόνταν με άπρόβλεπτους ρυθμούς.

Οι έπιθυμίες γίνονται λοιπόν άνελαστικές, άρνούνται πλέον τή συμπίεσή τους και μάλιστα προτείνουν προκλητικά τις όξυμμένες, από τήν έμπειρία της μη πλήρωσης, αλγμές τους προς τις παραγωγικές δομές, προς τήν πλευρά της προσφοράς. Καί όσο οι δομές παραμένουν άκαμπτες, συγκρούονται αναπόφευκτα με τις έπιθυμίες.

Βέβαια, στή μελέτη μας δεν άσχοληθήκαμε άπ' εύθείας με τή σχέση ανάμεσα στις δομές της παραγωγής και της έσωτερικής ζήτησης, που παραμένει ένα από τά θέματα-προκλήσεις για τήν μελλοντική έρευνα. Έντοπίσαμε όμως στήν άναπαραγωγή της άσυμμετρίας των καταναλωτικών προτύπων ένα κύριο και χαρακτηριστικό άποτέλεσμα της δράσης τους που μάς έπιτρέπει νά πούμε ότι τό οικονομικό σύστημα στήν Ελλάδα δεν είναι εύκολο νά ανταποκριθεί στό αίτημα της μαζικής και διαρκώς διευρυνόμενης συμμετοχής στήν προηγμένη καταναλωτική άγορά. Αναπόφευκτα, ή όμογενοποίηση της συμπεριφοράς και της άγοράς, καθώς άγγίζει τά όρια άντοχής του, προσκρούει στις άμυντικές λειτουργίες του διαφορισμού. Έχοντας έτσι διέλλει από τό στάδιο της ένοποίησης του έσωτερικού του χώρου, ό έλληνικός καπιταλισμός φτάνει στό στάδιο μετς νέας κατάτμησής του, αντίστοιχης μ' ένα νέο καταμερισμό έργασίας, στό στάδιο όπου τό πεδίο της ζήτησης δεν άνανακλά μόνο αλλά τό ίδιο άποβάλλει γενεσιουργά κοινωνικών αντιθέσεων.

Παρόλο τό φάσμα της άνασφάλειας, πηγή ενός συμβιβαστικού πραγματισμού, παρόλη ακόμη τήν άλλοτρίωσή τους, οι σύνθετες άνάγκες που ύποκινούν τήν καταναλωτική δραστηριότητα έξακολουθούν νά άνθίστανται στους οικονομικούς νόμους της άνιστοποίησης, των άποκλεισμών και της κατευθυνόμενης ίκανοποίησης, ή ένέργεια των ύποκειμένων, άνοργάνωτη, σχεδόν παρορμητική, έξακολουθεί σ' ένα βαθμό νά έλέγγει «έκ των έσω» τήν ένέργεια του συστήματος.